

Opponensi vélemény

A benyújtott értekezés Nagy Péter Tibor két évtizedes elhivatott és céltudatos történelmi kutatómunkájának összegezése és betetőzése.

E húsz év során – szinte az első próbálkozásoktól, az „oroszlánkörmököt” sejtető szakdolgozatától, a szokatlanul számító kettős megmérettetés, a nevelés-, illetve a történettudományi kandidátúra (1991, 1995) akadályvételein át a közelmúltban sorozatban napvilágot látott kötetekig – alkalmam volt közvetlenül figyelemmel kísérni nagy célok vezérelte, kitartó és mindinkább kiteljesedő munkásságát. Nem titkolható, elfogódott örömmel állapíthatom meg, hogy az ígéret beteljesedett, az értekezésben testet öltő szakmai teljesítmény egyaránt gazdagítja mindkét tudományterületünket, a nevelés- és a történettudományt.

Nagy Péter Tibor szorgalma és eredeti látásmódja már kezdeti munkáiból is kitűnt. Szakdolgozatában és első kandidátusi értekezésben – az oktatás- és a politikatörténet határterületén mozogva – újszerűen, eredeti módon tárta fel az 1930-as évek oktatáspolitikai fordulatában megragadható érdekkonfliktusokat, a korszak „nagypolitikai” változásaiba illeszkedő oktatáspolitikai reformoknak elsősorban a hómani tanügyigazgatási reformban megmutatózó természetét. Ez a szemlélet teljeseedett ki a modern magyarországi oktatási rendszer kialakulásában és fejlődésében meghatározó szerepet játszó hazai tanügyigazgatás sajátosságait az egyensúlytól az egyensúly felbomlásáig tárgyaló további munkákban. Ez a – később kritikával és önkritikával kezelt – paradigma volt az archimédeszi pont, ahonnan kiindulva azután eljutott az állam és az egyház oktatásügyi szerepének és a történetileg változó szereposztásban rejlő konfliktusok jellegének és megoldásainak mélyebb és átfogóbb vizsgálatáig, illetve az állami szerepvállalásnak és a növekvő állami befolyásnak a tanügyigazgatás eszközrendszerén és az állam-egyház viszony kezelésén túllépő és túlmutató, mai értelmezéséig.

Míndehhez a kutatói repertoár szívós és kitartó bővítése és gazdagítása szolgáltatott biztos hátteret. Itt elsősorban a hatalmas oktatástörténeti-történetsszociológiai adatbázis megeremtésének és kezelésének, valamint a társadalomtudományok és a történettudomány különböző területei kutatásmódszertani elveit és eljárásait sikeresen ötvöző, komplex metodika alkalmazásának a *Szerző* előző tanulmányaiban és könyveiben is jól nyomon követhető – és a jelen értekezésben meggyőzően igazolódó – fejlődésére, gyarapodására szeretnék utalni.

A modern oktatási rendszer(ek) kialakulásának és fejlődésének – az oktatás expanziójában, tér- és időbeli kiterjedésében, a különböző iskolatípusok és -fokozatok illeszkedésében és egymásra épülésében (= rendszerré szerveződésében), valamint a neveléssel hivatásszerűen foglalkozó szakmai csoportok létrejöttében és professzionalizálódásában is tükröződő sajátossága az állam térségenként eltérő szerepvállalása, befolyásának fokozatos növekedése. Az értekezés ennek a 18. századtól követhető folyamatnak a hazai történetét tárgyalja – a 18–19. századi előzmények több szempontú elemzését követően – a kiegyezéssel létrejött, majd a Trianon által megnyírbált magyar polgári nemzetállami keretek között, 1867-től 1945-ig. Ez – más összefüggésben – a különböző társadalmi csoportosulások és politikai szerveződések érdekein és nézetein felülemelkedő, illetve az azokon túllépő (nemzet)állami oktatáspolitikai kialakulásának és – az elvekben, eszközökben és módszerekben, valamint hatásrendszerében is tükröződő – sajátosságainak és

változásának feltárása, nyomon követése a polgári korszakban (a dualizmus idején és a két világháború közötti időszakban) – három „tételben”, három kérdéskörben:

- az oktatás és az iskolázottság növekedésében;
- az egyházakkal, valamint
- a (kiterjedő) oktatás „új tényezőivel” kialakított kapcsolatok tekintetében.

A bevezetésben világosan megfogalmazódik a *Szerző* szabadelvű álláspontja: az állam modernizációs szerepét – ebben az összefüggésben is – az egyén szabadságának megteremtésében, a „ligaturáktól” való elszakításban-elszakadásban, a személyi szabadság kiterjesztésében látja, és így értelmezi (és értékeli) az állami befolyás jellegének és hatásának változásait az első évtizedek progressziójától a 20. századi etatista torzulásig.

Az értekezés három fő fejezete az állami befolyás növekedésének, azaz változó és növekvő intenzitású társadalmi „jelenlétének” három egymásra épülő „szintjét” vizsgálja és elemzi: az államnak az oktatás iránti társadalmi kereslet szabályozásában, a tradicionális iskolafenntartó egyházakkal való kapcsolatában, valamint a szűkebb értelemben felfogott oktatási rendszer különböző tényezőivel szemben megmutatkozó szerepvállalását.

A részletes kifejtés a későbbiekben meggyőzően igazolja a hipotetikus konstrukció létjogosultságát, az egyes szintek sajátos dimenzióit és a kölcsönös összefüggéseket. A dolgozat szerkezetét is meghatározó hármasszempontrendszerben ugyanakkor jól tükröződik a *Szerző* korábban bemutatott „fejlődéstörténete”, amelynek tartalma a részkérdések vizsgálatától a politikai rendszer egészének megértéséig és működésének komplex értelmezéséig, magyarázatáig terjed. Hasonlóképpen tehát bizonyítható fejlődésnek, tudatos önfejlesztésnek értékelhető a három dimenzió különböző forrásokon alapuló és eltérő kutatási módszerek tétélező, a társ- és szaktudományok (szociológia, történet- és politikatudomány) gazdag kutatómódszertani eszköztárát felvonultató megközelítésmódja. Ebben az összefüggésben válik nyilvánvalóvá az alkalmazott módszerek sokoldalúsága és komplexitása a historiografiai bevezetésben jellemzett különféle egyirányú megközelítésmódokkal szemben.

Az értekezés újszerű tudományos eredményeit az alábbiakban látom:

1. Az iskolázottság – mind a tankötelezettséggel összekapcsolt és az alfabetizáció térhódításán mérhető alap-, mind a középfokú iskolázás – elterjedésében egyaránt fontos szerepe volt az állam közvetlen oktatáspolitikai (jogi, finansziális, pénzügyi) intézkedéseinek és a piaci folyamatok felismerésén alapuló, átfogóbb társadalompolitikai beavatkozásoknak (lásd az 1883-as képesítési törvény). Mindezek együttes hatása a többirányú társadalmi mobilitáson mérhető le.

2. E folyamatok – történetstatisztikai adatokkal alátámasztott – sajátossága a „csoportspecifikus” jelleg. Ebben az összefüggésben – a térségi, felekezeti szempontok érvényesítésén túlmenően – különösen méltányolható az iskolázás kiterjedésének – mind az alap-, mind a középfokú oktatás vonatkozásában – a nemzetiségekre gyakorolt, sok tekintetben ellentétes irányú magyarosító és modernizációs hatásának a hagyományos megközelítésmódokat meghaladó, sok szempontú és differenciált elemzése. Megjegyzendő azonban, hogy e törekvések eredőinek, mindenekelőtt politikai következményeinek további vizsgálata – kiterjesztve ezt a nemzetiségek felsőoktatással összefüggő problémáira, külföldi tájékozási irányaira is – nemcsak a hazai, hanem a szomszéd országok oktatás- és politikatörténeti kutatásainak is fontos további feladata és kölcsönös felelőssége. Úgy vélem ugyanis, hogy az értekezésben a „modernizáció” szempontja és a társadalmi mobilitás lehetősége túlhangsúlyozott, nincs igazán tekintettel a „magyarosítás” társadalomlélektani és politikai hatásaira és következményeire.

3. Jól megragadhatóak azok a változások, amelyek a korszak utolsó évtizedeiben (a két világháború között) az oktatáspolitikai „mobilitásellenes” irányára utalnak. Érdemes lenne kitékinteni – *Andorka Rudolf* idevonatkozó kutatásaira és megállapításaira is utalva –

a Trianon után bezáruló és lefejeződő magyar gazdaságnak a dualista korszak viszonya-
itól merőben eltérő mozgásirányára és ennek országos társadalmi (és iskoláztatási) kö-
vetkezményeire.

4. A második fejezet s – különösen – annak a két világháború közötti viszonyokat, a har-
mincas évek változásait sokrétűen elemző második része messze túlmutat az állam-egyház-
iskola viszony hagyományos kérdéskörén; mások által is méltatottan (például *Tomka Mik-
lós*) fontos hozzájárulás a hazai egyháztörténeti és vallásszociológiai kutatásokhoz. Az ér-
tekezés világosan rámutat a két korszak közötti karakterisztikus eltérésekre: a kiegyezés
utáni konfliktusos időszakot követően az állam és az egyház munkamegosztására és a tár-
sadalmi (társadalomirányítási és tanügyigazgatási) egyensúly megteremtésére törekvő liber-
ális állami magatartás, majd – a századforduló utáni és a húszas évekbeli átmenet után – a
társadalom és a különböző társadalmi szerveződések, így az egyházak feletti totális befo-
lyásra irányuló etatizmus egyház- és iskolapo-
litikája közötti – egy korábbi könyv címében
metaforikusan (= Járszalag és aréna) is érzé-
keltetett – kardinális különbségre.

5. Az értekezés meggyőzően mutatja be a
„szűkebb értelemben” felfogott oktatási
rendszer különböző (érdek)csoportjainak
igazgatási és igazgatáson kívüli eszközök ré-
vén történő befolyásolását, az államilag ve-
zérelt modernizáció, majd a terjeszkedő álla-
mi mindenhatóság jegyében. A dualista ál-
lam a nemzetállami céloknak alárendelt töré-
keny társadalomirányítási egyensúly érdeké-
ben kínál szövetséget az oktatási rendszer
egy szereplőinek. A századforduló után be-
következő fordulat érzékeltetése azonban hi-
ányosnak hat: nem kap kellő hangsúlyt a ma-
gyarországi modernizációnak az európai ten-
denciákhoz viszonyítható különbsége, illetve
az oktatásügy nemzetállami, esetenként nyil-
vánvalóan centralisztikus törekvések okta-
tás- és társadalompolitikai alternatívájaként
megjelenő progresszív szakmai és politikai
csoportosulások és törekvések ábrázolása.
1918/19 innen is levezethető voluntarista ra-
dikalizmusa a 20. század hazai útkeresései-
nek és úttévesztéseinek egyik zsákutcás irá-
nya; a másik a húszas években előkészített és

a harmincas években a nemzeti modernizáció jelszavaival végrehajtott konzervatív for-
dulat: a decentralizációnak álcázott dekoncentráció, az oktatási rendszer szereplőinek –
más társadalmi tényezőkhöz hasonló – teljes alárendelése a nemzetállamot szolgáló nem-
zetnevelés és egy új típusú politikai berendezkedés erőszakos céljainak.

6. Ide kívánkozik még egy kevéssé szakmainak tűnő megjegyzés: a harmincas évek okta-
táspolitikai céljait kifejező új tanügyigazgatási és társadalomirányítási szemlélet és gyakorlat
alig egy évtized múltán kézenfekvő tartalmi és technikai megoldásokat kínál majd egy merő-
ben másfajta ideológiai és politikai célokat szolgáló totális rendszer, a szovjet típusú etatizmus
számára; napjainkig követhető példát nyújtva minden modernizációellenes, fundamentalista
törekvésnek. Ez a megállapítás vélhetően nem idegen az értekezés „Összefoglalásában” meg-
fogalmazott szigorúan szakmai következtetések modernizáció-értelmezésétől és liberális szel-

*A modern oktatási rendszer(ek)
kialakulásának és fejlődésének
– az oktatás expanziójában, tér-
és időbeli kiterjedésében, a kü-
lönböző iskolatípusok és -
fokokozatok illeszkedésében és egy-
másra épülésében (= rendszerre
szerveződésében), valamint a
neveléssel hivatásszerűen foglal-
kozó szakmai csoportok létrejöt-
tében és professzionalizá-
lásában is tükröződő sajátos-
sága az állam térségeként elté-
rő szerepvállalása, befolyásának
fokozatos növekedése. Az érteke-
zés ennek a 18. századtól követ-
hető folyamatnak a hazai törté-
netét tárgyalja – a 18–19. száza-
di előzmények több szempontú
elemzését követően – a kiegye-
zéssel létrejött, majd a Trianon
által megnyirbált magyar polgá-
ri nemzetállami keretek között,
1867-től 1945-ig.*

lemiségétől. Az értekezéshez csatolt esettanulmányok, a harmincas évek társadalmi, vallási és iskolai viszonyait érintő mélyelemzések ugyancsak igazolni látszanak a fentieket.

7. Az alkalom és a feladat jellege megkívánja, hogy – végezetül – utaljunk az értekezés hihetetlenül gazdag forrásbázisára, a már említetteken túl a mintegy 550 tételt tartalmazó és valóban felhasznált, bizonyíthatóan interiorizálódott, bibliográfiai szempontból is figyelmet érdemlő szakirodalom bőségére és sokrétűségére, a forráskezelés sokoldalúságára és fölényes magabiztosságára. Ami a dolgozat szerkesztésmódját illeti: az ismétlődésnek tűnő gondolatmenetek és szövegfordulatok vissza-visszatérése az egyes fejezetekben a vizsgálat különböző szintjeinek eltérő aspektusait hordozza és az értekezés remélhető megjelenése esetén majd csupán kisebb szerkesztői beavatkozást igényelhet.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az értekezés igényes kutatómunkával megalapozott, újszerű és jelentős tudományos eredményeket tartalmazó, sikeres szellemi vállalkozás; az érintett tudományterületek hazai és nemzetközi fejlődését egyaránt szolgálja. Javaslom nyilvános vitára bocsátását, illetve elfogadását, valamint az akadémiai doktori cím odaítélését a *Szerző* számára.

Az Iskolakultúra könyveiből